

Юшкевич Ю. С. До питання про шляхи реалізації морально-етичних цінностей / Ю. С. Юшкевич // Філософські дослідження : Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Випуск № 19. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. – С. 190-199.

УДК: 130.3:141.7:179

Юшкевич Ю.С.

ДО ПИТАННЯ ПРО ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті досліджується феномен морально-етичних цінностей та їх вихідні детермінанти. Аналізується співвідношення природжених схильностей людини та впливу соціального середовища на формування моральності. Розглядаються в історичному ракурсі різні підходи до витоків моральності та здійснюється пошук найбільш оптимальних шляхів їх реалізації. Як один із важливих засобів формування моральних якостей особистості визначається посилення ролі гуманітарної складової освіти.

Ключові слова: моральність, морально-етичні цінності, освіта, гуманітарна освіта.

Юшкевич Ю.С.

К вопросу о путях реализации морально-этических ценностей

В статье исследуется феномен морально-этических ценностей и их исходные детерминанты. Анализируется соотношение врожденных склонностей человека и влияние социальной среды на формирование моральности. Рассматриваются в историческом ракурсе различные подходы к источникам моральности и осуществляется поиск наиболее оптимальных путей их реализации. В качестве одного из важнейших

средств формирования моральных качеств личности определяется усиление роли гуманитарной составляющей образования.

Ключевые слова: *моральность, морально-этические ценности, образование, гуманитарное образование.*

Yushkevich J.S.

On the question of how to implement the moral and ethical values.

The article examines the phenomenon of moral and ethical values and their underlying determinants. The relation between human innate inclinations and the influence of the social environment on the formation of morality are analyzed. Different approaches to the analysis of the origins of morality in historical perspective and the search for the most efficient ways to implement them are considered. The strengthening of the role of humanitarian component of education is considered as one of the most important means of shaping the moral character of an individual.

Keywords: *morality, moral and ethical values, education, humanitarian education.*

Постановка проблеми. На початку ХХІ сторіччя людство опинилося перед загрозою дегуманізації культури та втрати духовного стрижня, що визначає міру людяності кожної окремої особистості. Однією з форм духовності, що є необхідною складовою свідомості людини, є мораль, від реалізації аксіологічної компоненти якої залежить позитивна спрямованість розвитку людства як в цілому, так і на рівні мікрокосму, яким є кожний представник глобальної цивілізації. На жаль, у сучасному суспільстві спостерігається загрозлива тенденція до поширення імморалізму, девальвації цінностей, що поступово руйнує духовні підвалини нашого співжиття, ставлячи під загрозу його подальше існування. Тому дослідження феномену морально-етичних цінностей,

відродження яких є необхідною умовою вибору українською нацією своєї подальшої історичної долі та пошук найбільш оптимальних шляхів їх реалізації, є досить актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання проблеми, виділення невирішених раніше її частин. У сучасному науковому дискурсі існує багато праць як вітчизняних (М. Бургін, П. Гуревич, М. Зотов, Л. Карпинський, В. Кузнецов, С. Кучинський, Н. Малиновська, Т. Перерва, М. Сєдов, Ю. Смоленцев, В. Соколов, С. Шардаков), так і зарубіжних (Ф. Бенедикт, Д. Гілеспі, Н. Кантріл, К. Клакхон, М. Мід, Г. Оллпорт, Т. Парсонс, М. Рокич) науковців, де аналізуються морально-етичні цінності та їх роль у житті суспільства. Проте питання щодо механізмів їх реалізації, умов та ефективних шляхів набуття людиною моральності і досі не знайшло загальновизнаної відповіді. Тому ми вважаємо за необхідне висловити свою точку зору щодо цієї проблеми та запропонувати власне бачення способів її вирішення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є дослідження феномену морально-етичних цінностей та пошук шляхів їх реалізації в сучасному соціумі. Вищезазначена мета обумовила постановку наступних завдань: визначити чинники, що обумовлюють високоморальність однієї людини і аморальність іншої; з’ясувати, якими способами можна ефективно вплинути на рівень моральності окремої особистості.

Виклад основного матеріалу. Високоморальне суспільство, що базується на принципах гуманізму, в якому панує любов та співчуття, безкорисливість та здатність до самопожертви – ось ідеал, до якого має прагнути кожна розумна людина, що бажає зберегти людяність у сучасній ситуації наростаючого духовного колапсу. Рівень моральності соціуму обумовлюється здатністю окремого індивіда визначати пріоритетні морально-етичні цінності і орієнтуватися на них протягом свого життя. У

свою чергу, рівень моральності особистості, що безпосередньо залежить від розвиненості аксіосфери її моральної свідомості, визначає здатність даного індивіда до соціокультурної адаптації. Саме в моралі людина реалізує свою суспільну сутність.

Але що є джерелом моральності в людині? На протязі всієї історії розвитку філософської думки пропонувалися різні позиції щодо цього питання. Так, Сократ, згідно з яким кожна людина добра від природи і мета її життя полягає в моральному самовдосконаленні через самопізнання, вбачав своє завдання в тому, щоб допомогти людині народитися духовно. Тобто для реалізації моральності він вважав за необхідне внутрішнє усвідомлення того, що саме є благом як для суспільства, так і окремого індивіда, а це можливо досягти лише через знання, отримане за допомогою мудрого наставника. Його відоме гасло: «Я знаю, що нічого не знаю» – символізує безкінечну можливість морального самовдосконалення людини. Аморальність же, у свою чергу, він пов'язував саме з власним нерозумінням індивідом того вектору поведінки, якому краще віддати перевагу, виходячи з уявлень про суспільне благо.

Платон заперечував існування загальнолюдських моральних цінностей, виділяючи природні цінності, до яких має схильність кожна окрема соціальна група і які повинні бути в неї розвинені. Він поділяв усіх людей на три категорії в залежності від того, яка частина душі в них переважає – розумна, афективна чи пристрасна – і відповідно визначав природжену кожній категорії природну добродетель: мудрість, мужність або помірність. Таким чином, в «ідеальній державі» Платона ремісники та селяни отримують не таку освіту, як воїни, а останні – освіту, відмінну від майбутніх філософів-правителів.

Згідно з Аристотелем, найважливішим завданням етики є аналіз процесу формування добродетельного душевного ладу і виявлення у зв'язку з цим того, що у цьому процесі є природним, а що залежить від самої

людини. На відміну від інших природних істот, людині для досягнення свого природного призначення необхідні свідомі зусилля, і тим самим добродійність являє собою актуальну самореалізацію завдяки діяльності душі. Усвідомлений вибір між протилежними моральними полюсами в ході життєвої практики невідривний від різної схильності до добра і зла, притаманної тому чи іншому душевному ладу. Добродійність таким чином розглядається Аристотелем як своєрідна природна потенція людини, що може реалізуватися лише в суспільстві у відповідності з його нормативною моральною базою.

Представник філософії Нового часу Дж. Локк запропонував погляд на душу людини як «*tabula rasa*», згідно з яким вона не є носієм природжених уявлень про моральність. Знання і цінності людини є результат виховання. При цьому він акцентував увагу на тому, що у формуванні моральних якостей слід спиратися, перш за все, не на розуміння, а на відчуття, котре формує позитивне ставлення до добрих вчинків і негативне – до злих. Згідно Локку, існує природний ціннісний механізм – природжене прагнення до знання, на основі якого і слід вибудовувати як інтелектуальні, так і моральні властивості. Людина морально самовдосконалюється, отримуючи протягом життя певну освіту, розвиваючи силу волі та вміння стримувати внутрішні бажання.

На відміну від поглядів Дж.Локка, Ж.-Ж. Руссо у своїй освітянській концепції формує систему природного розвитку, виходячи з вікових особливостей людини. Кожний віковий період він пов'язує з наявністю у особистості певних схильностей, і саме у «період бурь та пристрастей», що припадає на повноліття, особливу увагу, на його думку, слід приділити моральному вихованню, зокрема, формуванню морально-етичних цінностей.

На думку Г. Гегеля, людина не є від природи такою, якою має бути, у процесі свого розвитку вона відходить від природності. Безпосередній

вплив на неї здійснює те соціальне середовище – родина, соціальні група, нація – де вона постійно перебуває і єднання з якою відчуває, тобто особистість з її морально-етичними цінностями тотожна усьому субстанційному змісту духовних відносин, які реалізує, субстанційне начало індивідуалізується в ній.

Використовуючи поняття «людської природи», К. Маркс підкреслював, що ми є носіями потенційної «людяності», що, однак, у певних історичних умовах не має можливості розвинути, але її можна відтворити за сприятливих обставин.

Етапною в розробці цієї проблеми стала концепція Ч. Дарвіна, згідно з якою саме природний добір є чинником розвитку не тільки морфофункціональних, але й розумових та моральних якостей [4]. Наприкінці XIX століття англійський антрополог і психолог Ф. Гальтон сформулював питання співвідношення спадкового і набутого: «Nature or Nurture?» («Природа чи виховання?»).

Ідеї Дарвіна актуалізувались наприкінці XX сторіччя, коли ряд дослідників стали інтерпретувати людську природу як сукупність властивостей і моделей поведінки, типових для людини як виду, вироблених природним добром у процесі його адаптивної еволюції та закріплених на генетичному рівні [2, 14].

Один із засновників синтетичної теорії еволюції Т. Добжанський, аналізуючи роль спадкового і неспадкового компонентів у розвитку і поведінці людини, вважав цілком допустимим, що еволюційні процеси здатні створювати етичні коди, які за деяких умов можуть діяти всупереч інтересам самозбереження окремих індивідів, однак допомагають вижити тій групі, до якої ці індивіди належать [13, 125-126]. Добжанський мав на увазі не однозначну генетичну детермінацію певних форм поведінки, а норму реакції, тобто певний репертуар можливих відповідей на вплив середовища, певний спектр можливостей. Реалізація цих можливостей

визначається, на його думку, біографією індивіда, тобто не лише впливом зовнішнього середовища, але й особистими зусиллями людини [14, 157].

Також наголошує на генетичному успадкуванні морально-етичних цінностей В. П. Ефроїмсон. У своїй роботі «Генетика етики та естетики», досліджуючи механізми моральності, він пропонує концепцію, згідно з якою саме генофонд нації характеризує здатність розрізняти добро і зло, обирати альтруїстичну чи агресивну лінію поведінки. Аморальність людини він пов'язує, в першу чергу, з генетичними мутаціями, але при цьому не заперечує і вплив оточуючого середовища на генотип та здатність індивіда до саморозвитку і самонавчання. На його думку, завдяки зовнішньому впливу («імпресінгу») можливо зкорегувати етичні недоліки генотипу, посилити моральні схильності. Здійснювати навчання необхідно протягом усього життя, починаючи з самого дитинства; тільки таким чином морально-етичні цінності можуть бути сформовані у дорослої людини. Ефроїмсон доводить, що індивідуальна моральність людини залежить від генотипу, потенційної здатності до добрих вчинків, що пов'язана з реально діючим груповим добром, породжує людяність та гуманність, які є справжньою основою прогресу [12, 54].

Особливої точки зору щодо джерел моральної належності дотримуються представники екзистенціалізму, акцентуючи увагу на тому, що моральність – це не просте слідування певним загальноприйнятими нормам, а живий досвід творчого формування життя, що включає в себе внутрішню зміну самої людини і вимагає від неї постійного творчого зусилля, без чого неможливо істинно людське існування. Вони наголошують на індивідуальності морального покликання окремої особистості, пов'язуючи її з неповторністю буттєвого оточення індивіду, коли позиція моральності кожного разу заново встановлюється в залежності від обставин. Будь-який універсалістський припис моралі являє собою в кінцевому підсумку зазіхання на людську автономію, носить

абстрактний характер і знімає з людини відповідальність за вчинок. Мораль же являє собою живий індивідуальний творчий досвід.

Особливо яскраво розуміння людської екзистенції як постійного морального зусилля представлено в поглядах Ж-П.Сартра, згідно з яким людина вільна від будь-яких зовнішніх детермінацій, вільна сама творити свою сутність, «приречена на свободу», приймаючи на себе тягар відповідальності за всі свої вчинки та їх наслідки. Формування морально-етичних цінностей, на його думку, пов'язано з досягненням особистістю «віку зрілості». Саме тоді людина здатна повноцінно пізнати себе, знайти власне місце у житті, відчутти причетність до культури, нації, соціуму, природи, роду, а також усвідомити власну відповідальність та втілити її у поведінці.

Таким чином, розглянувши різні підходи щодо співвідношення природжених схильностей та здібностей людини, з одного боку, та впливу соціального середовища, в якому вона перебуває і з яким себе ідентифікує, з іншого, ми приходимо до висновку, що моральність людини є гармонійним поєднанням дії цих двох чинників. Оскільки відкритий характер людського прагнення до знань та освіти повністю сумісний з концепцією людської природи [11, 198-199], слід проаналізувати, які саме соціокультурні чинники та інституції найбільшою мірою сприятимуть формуванню високоморальної особистості.

На наш погляд, найважливішим соціальним інститутом, що транслює морально-етичні цінності, норми, ідеали, відтворює національно-культурний світ, виступає освіта. Вона здатна вирішувати завдання розвитку духовного світу особистості, її вищих цінностей. На думку сучасних дослідників, одним із головних завдань освіти слід вважати відповідальність за духовну спадкоємність поколінь, освоєння новою генерацією стійких конструктів духовності, зокрема – моральних

цінностей. Від здатності відтворювати свою культурну самобутність залежить духовна безпека нації [1;5;10].

При цьому слід зазначити, що завданням освіти є не лише трансляція та закріплення в кожному наступному поколінні найбільш стабільних національних духовних, світоглядних та культурних цінностей соціуму, а й збагачення індивідуальних та суспільних ментальних якостей даного етносу загальнолюдськими моральними цінностями. Саме вони мають сприяти духовній конвергенції та діалогу культур, на особистісному та суспільному рівнях визначаючи поведінку людей, спрямовуючи та концентруючи їх «ментальну енергію» на досягнення цілей, що повинні відповідати вищим моральним цінностям глобальної цивілізації [3, 179].

Найбільший потенціал у збереженні духовності та формуванні високоморальної людини має саме гуманітарна складова освіти, що безпосередньо забезпечує культурне наслідування та духовний розвиток людини як цілісної особистості в її екзистенційній та онтологічній повноті [6, 181]. Ще у середині XIX століття цей особливий статус гуманітарної освіти як основного носія морально-етичних цінностей визначив А. Ламартін: «Якби ми раптово стали позбавленими всіх природничонаукових знань, матеріальний світ зберігся, хоча, безумовно, багато втратив би. Але якщо людини втратить хоча б одну з моральних істин, хранителем яких є гуманітарна освіта, загине людина і все людство» [15]. Ця його думка сьогодні є особливо актуальною. Низький рівень моральності дійсно загрожує самому існуванню суспільства.

Як справедливо підкреслює М. М. Мойсеєв, моральні основи та духовний світ сучасної людини, зокрема її поведінка в біосфері, вже не відповідають умовам життя сучасного суспільства. Екологічний імператив не може бути забезпечений в межах традиційної схеми адаптації суспільства до швидкоплинних змін стосунків з природою, викликаних самою діяльністю людини. Виникає потреба у терміновому формуванні

нового морального імперативу, нового характеру стосунків людей між собою і з природою [8]. Утверджувати гармонію людини з власною та оточуючою її природою є покликанням гуманітарної освіти, що в силу своїх компетенцій здатна забезпечити сталий розвиток людини і суспільства, протистояти штучно створеному техногенному середовищу і тому вона виступає ефективним ресурсом формування аксіосфери моральної свідомості.

Відродження духовної культури, трансляція вищих людських цінностей мають стати пріоритетними і актуальними у плані накопичення соціального капіталу. Без сумніву, мораль, етичні норми та цінності повинні перманентно розширювати і поглиблювати свій вплив на весь процес розвитку людства, майбутнє якого залежатиме від синхронного розвитку інтелекту і моральності кожної людини. Людина та її духовний світ є головною проблемою та ціллю гуманітарної освіти. У ході вивчення дисциплін гуманітарного циклу студенти постійно мають розмірковувати про людину, про її вчинки, мотиви поведінки, тому саме в них закладено великий моральний потенціал.

Крім того, не можна не враховувати, що гуманітарні дисципліни вчать мистецтву розуміння іншої індивідуальності, іншої культури, історії, розвивають здатність до їх інтерпретації. Наявність творчої рефлексії є однією з характерних рис гуманітарної освіти. При порівнянні природничих та гуманітарних дисциплін можна прийти до висновку, що при їх засвоєнні механізм «розуміння» реалізується по-різному. Вивчення природних об'єктів передчає розуміння їх змісту та сутності; що ж стосується гуманітарного матеріалу, то його зміст має бути вироблений самостійно. Розуміння в цьому випадку є процесом смислотворення, в результаті чого зміст, що виникає, виявляється не у відчуженому знанні, а в усвідомленні спільного буття того, хто розуміє, і того, кого прагнуть зрозуміти [9, С. 263].

Людина, яка позбавлена основ гуманітарної освіти, не зможе відповідати тій новій культурній ситуації, в якій слід подолати однобічно-технологічну лінію розвитку і підвищити соціальну значимість гуманітарної освіти. Саме вона призначена для гармонійного виховання людської особистості. Якщо сутність людини – духовна, стрижень життя – духовний, то освіта повинна, в першу чергу, опікуватися формуванням духовності. Це зумовлює статус освіти як одвічної духовної цінності для всіх історичних часів і народів. І доки існуватиме людина, духовність, сформована засобами навчання та виховання, буде головним виміром її соціальності, критерієм особистості, гарантом самореалізації.

Слід зазначити, що процес реалізації морально-етичних цінностей на рівні суб'єкта передбачає проходження декількох етапів: отримання знань стосовно того, що є загальноприйнятим, безумовно цінним з точки зору моральності в даному суспільстві, а також реалізації морального вектору поведінки. Але ці дві складові моральності пов'язані між собою наявністю у людини морального відчуття, що виражається у здатності особистості до любові та співчуття. Дійсно моральним, як зазначав Г. Гегель, можна вважати лише той вчинок, який здійснений не просто згідно з моральними принципами, але тільки за умови внутрішньої потреби у цьому. Детермінантою ж формування морального відчуття виступає саме гуманітарна освіта, яка, завдяки своїй специфіці, здатна розширяти інформаційне поле знань про етичні колізії, стимулювати моральну рефлексію та розвивати відповідні відчуття. На думку І. Канта, саме ця складова освітянського процесу сприяє тому, що моральні закони можуть проникнути в душу людини, а моральні норми стати для неї суб'єктивно значимими. При цьому він вважав, що система освіти повинна бути орієнтована в значній мірі на майбутній кращий стан людського роду - на ідею людства та відповідно до його загального призначення [7, С.444].

Але якраз внаслідок нинішньої культурної та духовної кризи в нашому суспільстві, що супроводжується переоцінкою цінностей, гуманітарна освіта у вищій школі опинилась в найгіршому стані. Спостерігається тривожна тенденція до механічного сприйняття в якості зразка для наслідування західних моделей освітянських технологій. Як показує досвід, не можна застосовувати до вітчизняної освіти підходи, розроблені в Японії, США або Англії, адже вони не відповідають особливостям українського суспільства: «...українці потребують своєї оригінальної – національної – «моделі» соціально-економічного, політичного і т. п. розвитку, яка б відповідала українському національному характерові» [1, с. 63]. Західна система освіти спрямована, перш за все, на трансляцію максимального обсягу знань і засвоєння технологій, раціоналістично та технократично орієнтована, що знецінює духовно-моральну складову освітянського процесу. Що стосується традицій української освіти, то вона завжди характеризувалася гуманітарною спрямованістю. Так, у Києво-Могилянській академії на протязі чотирьох років навчання здійснювалась загальноосвітня підготовка (граматика, арифметика, геометрія, музика), рік вивчались риторика і поетика, чотири роки – філософія і, нарешті, останні чотири роки – теологія. На нашу думку, цю традицію слід постійно відтворювати, що гарантує формування всебічно розвиненої, високоморальної, сповненої духовності особистості. Для цього є вагомі підстави: саме для української нації характерна перевага емоційної, духовної компоненти світосприйняття, кордонентристська філософська орієнтація, звернення людини до єднання з природою. Лише серцем можливо охопити всю сукупність безмежного буття.

Висновки. Отже, детермінантами формування високоморальної, добродійної особистості є як потенційно природжена здатність людини до моральності, так і соціальне середовище, в якому вона знаходиться і з яким

себе ідентифікує. Одним з основних механізмів реалізації морально-етичних цінностей в суспільстві є система освіти, гуманітарна складова якої має вирішальний вплив на формування моральної людини, духовної особистості, носія морально-етичних цінностей. Вона забезпечує такий вектор розвитку людини, який спрямований як на забезпечення цілісності окремої людини, так і людської цивілізації в цілому. Гуманітарна освіта визначає саме такий культурний і професійний рівень людини, що найбільш відповідає цілям глобального мегасоціуму. Виходячи з вимог часу, сучасна українська освіта повинна трансформуватись у напрямку гуманітаризації, що відповідає кордоцентристській ментальності нашого народу.

Література

1. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю : 2-ге вид., допов. / В.П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2008. – 819с.
2. Борзенков В. Г. О природе человека / В. Г. Борзенков // Человек. – 2008. – №3. – С. 5–18.
3. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века : учебное пособие для самообразования / Б. С. Гершунский – изд. 2-е, переработанное и дополненное. – М. : Педагогическое общество России, 2002. – 512 с.
4. Дарвин Ч. Происхождение видов путём естественного отбора / Ч. Дарвин. – СПб. : Наука, 1991. – 546 с.
5. Запесоцкий А. С. Гуманитарное образование и проблемы духовной безопасности / А. С. Запесоцкий // Педагогика. – 2002. – № 2. – С. 3–8.
6. Зеркалов Д.В. Духовная безопасность : Монография / Д. В. Зеркалов. – К. : Основа, 2012. – 1120 с.

7. Кант И. Сочинения в 6 т. / Иммануил Кант // Под общ. ред. В.Ф.Асмуса, А.В.Гулыги, Т.И.Ойзермана. [Т. 2.]. - М., 1965. – 549 с.

8. Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1995. – №1. – С. 3–30.

9. Порус В. Н. Искусство понимания: сотворение смысла / В. Н. Порус // Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания. – М., 1990. – 586 с.

10. Філософська та політологічна освіта в Україні на перетині тисячоліть: Монографія / Конверський А. Є., Бугров В. А., Губерський Л. В. та ін.; [за заг. ред. А. Є. Конверського, В. А. Бугрова]. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2007. – 279 с.

11. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее : Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма; Пер. с англ. М. Б. Левина. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ОАО «ЛЮКС», 2004. – 349.

12. Эфроимсон В.П. Генетика этики и эстетики / В. П. Эфроимсон, А. А. Любищев [и др.]. – СПб. : “Талисман”, 1995. – 288с.

13. Dobzhansky T. The biological basis of human freedom/ Dobzhansky T. – Columbia: Univ. Press, 1956, - №V. – 139 p.

14. Dobzhansky T. The Myths of Genetic Predestination and of Tabula Rasa // Perspectives in Biology and Medicine. 1976. V. 19. № 2. S. 156-170

15. Encyclopédie pratique de l'éducation en France. P., 1960. P. 726.

Literatura

1. Andruschenko V. P. Rozdumi pro osvitu: Statti, narisi, interv'yu : 2-ge vid., dopov. / V. P. Andruschenko. – K. : Znannya Ukrayini, 2008. – 819 s.

2. Borzenkov V. G. O prirode cheloveka / V. G. Borzenkov // Chelovek. – 2008. – #3. – S. 5–18.

3. Gershunskiy B. S. *Filosofiya obrazovaniya dlya cheloveka : uchebnoe posobie dlya samoobrazovaniya* / B. S. Gershunskiy – izd. 2-e, pererabotannoe i dopolnennoe. – M. : Pedagogicheskoe obschestvo Rossii, 2002. – 512 s.
4. Darwin Ch. *Proishozhdenie vidov putyom estestvennogo otbora* / Ch. Darwin. – SPb. : Nauka, 1991. – 546 s.
5. Zapesotskiy A. S. *Gumanitarnoe obrazovanie i problemy duhovnoy bezopasnosti* / A. S. Zapesotskiy // *Pedagogika*. – 2002. – # 2. – S. 3–8.
6. Zerkalov D.V. *Duhovnaya bezopasnost : Monografiya* / D. V. Zerkalov. – K. : Osnova, 2012. – 1120 s.
7. Kant I. *Sochineniya v 6 t. / Immanuel Kant // Pod obsh. red. V.F.Asmusa, A.V.Gulygi, T.I.Oizermana. [T. 2.]. - M., 1965. – 549 s.*
8. Moiseev N.N. *Sovremennyiy antropogenez i tsivilizatsionnyie razlomyi. Ekologo-politologicheskiiy analIz* / N. N. Moiseev // *Voprosyi filosofii*. – 1995. – #1. – S. 3–30.
9. Porus V. N. *Iskusstvo ponimaniya: sotvorenie smysla* / V. N. Porus // *Zablujdayushiysa razum? Mnogoobrazie vnenauchnogo znaniya*. – M., 1990. – 586 s.
10. *Filosofska ta politologichna osvita v Ukrayini na peretini tisyacholitya: Monografiya* / Konverskiy A. E., Bugrov V. A., Guberskiy L. V. ta in.; [za zag. red. A. E. Konverskogo, V. A. Bugrova]. – K. : VPTS «Kiyivskiy universitet», 2007. – 279 s.
11. Fukuyama F. *Nashe postchelovecheskoe budushee : Posledstviya biotekhnologicheskoy revolyutsii* / F. Fukuyama; Per. s angl. M. B. Levina. – M. : OOO «Izdatelstvo AST» : OAO «Lyuks», 2004. – 349.
12. Efroimson V.P. *Genetika etiki i estetiki* / V. P. Efroimson, A. A. Lyubischev [i dr.]. – SPb. : “Talisman”, 1995. – 288s.
13. Dobzhansky T. *The biological basis of human freedom/ Dobzhansky T.* – Columbia: Univ. Press, 1956, - №V. – 139 p.

14. Dobzhansky T. The Myths of Genetic Predestination and of Tabula Rasa // Perspectives in Biology and Medicine. 1976. V. 19. № 2. S. 156-170
15. Encyclopédie pratique de l'éducation en France. P., 1960. P. 726.